

2. Вірний-Француженко М. Дитинство, юність і батьки. // Губаржевський І. «Я мовчу – душа говорить...». Вінниця: Видавець Т. П. Барановська, 2015. С. 22-33.
3. Губаржевський І. «Я мовчу – душа говорить...». Вінниця: Видавець Т. П. Барановська, 2015. 388 с.
4. Легун Ю. В., Кравчук О. М. Творчий спадок Ігоря Губаржевського // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2012. Вип. 19. С. 209-225.

Іван Романюк, Богдан Романюк

ТРЕТІЙ РАДЯНСЬКИЙ ГОЛОДОМОР НА ВІННИЧЧИНІ: РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР

Стаття присвячена дослідженню повоєнного голодомору 1946–1947 років на Вінниччині. Відстежено й проаналізовано причини, характер і наслідки голодомору, що випав на долю українського селянства.

Ключові слова: Вінниччина, село, голод, політика, хлібозаготівля, колгосп, податки.

Голод, що виник у 1946–1947 рр. і забрав сотні тисяч людських життів, став ще одним лихоліттям у новітній історії українців. У 75-ту річницю цієї трагедії, після довготривалого замовчування, дуже болісно усвідомлювати те, що його можна було уникнути.

Особливістю цієї теми є її недостатня вивченість. Це пояснюється, головним чином, суворю тогочасною цензурою, коли й слово «голод» не дозволялось вживати у пресі та публічних виступах, його замінили словом «продовольчі ускладнення», «труднощі». Ігнорування відкритості громадської думки, втаємничення людських трагедій від свого народу, у даному разі – голоду 1946–1947 рр. – одна з історичних рис тогочасного тоталітаризму.

Тема голоду 1946–1947 рр. в Україні є досить актуальною. Метою даної статті є дослідження теми повоєнного голоду на Вінниччині, розкриття причин, характеру і наслідків голодомору, що випав на долю українського народу.

На Вінниччині першим проблему голодомору 1946–1947 рр. вивчав І. Шульга [1]. Етапною науковою працею стала його книга «Людомор на Поділлі», один з розділів якої «Третій людомор» присвячений дослідженню голоду 1946–1947 рр. на Вінниччині. В масштабах області проблему повоєнного голоду досліджували І. Берладин [2], С. Гальчак [3], П. Плексин [4], Б. Хандрос [5]. Науковцям прислужаться статті В. Кононенка [6], І. Романюка [7] та інших, які займаються проблемами голодомору. У 1998 р. вийшов з друку збірник документів і матеріалів «Голод 1932–1933, 1946–1947. Вінницька область» [8], укладачами якого були Ф. Винокурова і Р.

Подкур. Не дивлячись на досить значну джерельну базу повоєнного голоду, про нього на весь голос ще не все сказано. Основу даної статті склали матеріали Державного архіву Вінницької області.

Ключ до розуміння природи післявоєнного голодомору таїться в цілому комплексі причин, у складних суспільно-політичних умовах, політики тогочасного керівництва. Голодоморне лихо було скоєне у суспільстві, наскрізьпросякнутому тоталітарним насильством.

Післявоєнний голод в Україні в цілому був величезною репресивною акцією держави проти населення. Її складові – насильницькі хлібозаготівлі, непосильні податки, виселення людей з рідних місць тощо. Важке становище сільського населення погіршувалося вкрай несприятливими кліматичними умовами. Місячна кількість опадів у 1946 р. виявилася утричі, а в південних областях у 5–6 разів меншою за норму [9, с. 4]. Навіть у посушливому 1921 р. за травень-червень випало у 2 рази більше опадів, ніж в 1946 р. [10, с. 216]. У серпні 1946 р. у Вінниці температура досягнула позначки 36,5°, а в південних районах Вінницької та Кам'янець-Подільської областей – в затінку до 40° [6, с. 178]. Врожайність у колгоспах у першому післявоєнному році знизилась до 3,8 ц з гектара, а в радгоспах – до 4,5 ц. Валовий збір всіх зернових у республіці в 1946 р. становив лише 531 млн. пудів, що в 3,5 раза менше, ніж у 1940 р. [12, с. 60].

Засушливого, неврожайного 1946 р. для України було встановлено нереальний хлібозаготівельний план – 340 млн пудів. У липні 1946 р. він був збільшений до 362,7 млн пудів [13, с. 113-114]. З урожаю 1946 р. Вінниччина здала в рахунок плану хлібозаготівель 376 тис. тонн збіжжя, або ж стільки, скільки в 1932 р., коли область займала вдвічі більшу територію [14, с. 162].

Хлібозаготівлі з мізерного врожаю 1946 р. тривали всю зиму, та Україна так і не виконала плану. Вибиту з голодуючого українського села сільгоспродукцію відправляли за межі республіки. Продовольчу допомогу, крім радянських республік, отримували Болгарія, Румунія, Угорщина, Югославія, Чехословаччина. Великим здирництвом для села залишалась нищівна податкова політика держави.

Однією з основних причин поширення голоду, що ставав масовим, було зняття з 1 жовтня 1946 р. з пайкового постачання хлібом за картками жителів сільської місцевості, робітників та службовців радгоспів, промислових підприємств невеликих міст, а також дітей та утриманців.

З гарантованого централізованого постачання за хлібними картками в Україні було знято 3 млн 634,5 тис. осіб, з них 2 млн 892 тис. тих, котрі проживали у сільській місцевості [15, с. 298]. Вінницькій області було виділено хлібні картки на 166,9 тис. осіб, у тому числі на 46,5 тис. дітей. Проте вже у жовтні було знято із забезпечення продуктами харчування утриманців і дітей робітників радгоспів і цукрових заводів [11, с. 160-161].

Позбавлення, або граничне обмеження продуктів харчування людей, доведення до голодування, голоду – є однією з величезних репресивних акцій, що стали в умовах тоталітаризму практикою сталінського керівництва.

Подільський хлібороб вийшов із засушливого 1946 р. фізично і морально ослабленим. Взимку 1947 р. голод наполегливо стукав у шибку селянської оселі. Тому на звуженому засіданні Вінницького облвиконкому 26 лютого 1947 р. обговорювалося питання «Про стан харчування населення та наявність захворювання дистрофією». У таємному рішенні відзначалося: «У більшості районів області виявлені масові випадки захворювання дистрофією, в окремих випадках зі смертельними наслідками на ґрунті недостатнього або неповноцінного харчування. Особливо важке становище створилось в районах південної групи, як-то: Могилів-Подільському, Крижопільському, Чечельницькому, а також в окремих районах північної групи – Погребищенському, Калиновському та інших. Органами охорони здоров'я шляхом подвірних обходів було виявлено лише в лютому 1946 р. – 14 тис. осіб, хворих на дистрофію, з них 5 387 дітей» [14, с. 2].

У колективній скарзі групи комуністів села Михайлівка Ямпільського району, датованій лютим 1947 р., говорилось: «Важко уявити подібне становище населення південної частини Вінницької області (райони Ямпільський, Чернівецький, Томашпільський та ін.). У кожному з них помирає щоденно від голоду 800–1000 людей. Так, село з 500–600 дворів щоденно хоронить 12–15 людей. В окремих районах сільради звертались до районного керівництва за роз'ясненням, як записувати померлих людей? Їм відповіли: «Як хочете, але не пишіть, що померли від голоду ...». Крім цього, у цих районах поширені крадіжки, вбивства, ріжуть людей. Є випадки людоїдства ... Можна навести тисячі прикладів, навіть бійку за здохлу коняку» [15, арк. 44].

У березні 1947 р. завідувач Вінницьким відділом охорони здоров'я Лобанів повідомляв міністра охорони здоров'я УРСР Медведка: «Впродовж першої декади березня кількість хворих на дистрофію виросла з 34 тис. до 45 тис. З числа зареєстрованих діти складали 45%» [15, арк. 56-57].

У доповідній записці начальника управління МВС по Вінницькій області полковника Гребченка секретареві Вінницького обкому КП(б)У Стахурському зазначалось, що станом на 27 березня 1947 р. в районах області зареєстровано захворювання на дистрофію: по Бершадському району 3 695 людей, з них 803 дітей, по Ямпільському району 4 023 осіб, з них 2 161 дитина, зареєстрована смерть 129 людей; по Джулинецькому – 2 780 осіб, з них 1 453 дитини [15, арк. 79].

За підрахунками, зробленими проф. І. Шульгою, в 1947 р. у Ямпільському районі померло 3 712 осіб, Бершадському – 1 767. За далеко не повними даними, в 44 районах Вінниччини, 1 089 селах і в м.

Вінниці пішло з життя того року 43,1 тис. осіб. Безперечно, частину людей забрали старість, хвороби, рани війни, але якщо навіть половина з них загинула внаслідок голоду, то й тоді ця цифра вражає [1, с. 182]. У Вінницькій області смертність дітей до одного року у 1946 р. порівняно з 1945 р. збільшилась майже на 47% [16, с. 2].

Виснажені, опухлі селяни та їхні діти змушені були в більшості харчуватись сурогатами, травою, листям дерев тощо. Секретар Вінницького обкому партії Стахурський у листі, на ім'я Л. Кагановича, датованому травнем 1947 р., писав про те, що для поповнення продовольчих і кормових ресурсів в області були «проведені лабораторні аналізи диких рослин і відходів сільського господарства: коріння пирію, рогози, очерету, стебел кукурудзи. З аналізів були зроблені висновки, що всі ці дикі рослини й відходи в переробному вигляді на борошно можуть використовуватись не тільки як чудовий корм для худоби, але як і домішки до хліба» [17, арк. 106].

Як підтверджують документи, в жахливій голодоморній безвиході люди вдавалися навіть до канібалізму. Канібалізм був одним з найжахливіших і найпотворніших наслідків етноциду українського народу. «У Гайсинському районі 16 квітня 1947 року в прокуратурі з'явилася справа про звинувачення мешканки села Карбівки Гуменюк Наталі Никифорівни у людодстві. Розслідування цього страхітливого вчинку встановило, що 7 квітня 1947 року в селі Карбівка Гайсинського району померла громадянка Чех М.В., 78 років. Її донька, Гуменюк Н.Н., замість того, щоб поховати свою померлу матір, сокирою розділила труп на дрібні частини й протягом кількох днів готувала собі їжу» [18, арк. 109].

Зі спецдонесення (з поміткою «цілком таємно») прокурора Вінницької області секретарю обкому КП(б)У від 4 травня 1947 року: «В селі Дзигівка Ямпільського району з 1 по 15 травня 1947 року почали пропадати діти віком 7–12 років. Пошукові заходи результатів не дали. За вказаний термін часу пропало 5 дітей. Після обшуку в квартирі у підозрюваної громадянки Брусик Л.Є. виявили дитячу одягу зниклих дітей, на городі викопану яму з дитячими черепами та частково спалені кістки. Деякі особисті речі громадянки Брусик були в крові, а також під час обшуку знайшли стіл, залитий кров'ю, на якому вбивали дітей» [19, арк. 38-39]. Із спецповідомлення прокурора Вінницької області Тернівського секретарю Вінницького обкому КП(б)У Стахурському про факт людодства у Джулинському районі від 17 квітня 1947 року: «Слідством встановлено, що громадянка Бабій Акулина Данилівна 22 березня 1947 року у своїй квартирі сокирою вбила свою родичку, Коник Наталю Федосіївну. Труп вбитої Бабій порубала на шматки й протягом кількох днів варила для себе і глухонімої дочки. Під час обшуку у квартирі було знайдено у печі кістки підлітка і дорослої людини.

На допиті Бабій Акулина визнала себе винною» [15, арк. 80].

Сьомого травня 1947 р. прокурор Вінницької області Тернівський знову інформує обком про те, що у с. Велика Русава Томашпільського району «24 квітня Свирид Ірина запросила до себе дівчину Байдак Параску, послала її в яму за картоплею, а сама в цей час непомітно підійшла до неї, накинула на шию петлю і почала душити, одночасно біла останню сокирою. Параска виявилася сильнішою нападаючою на неї Свирид Ірину, звільнилась від петлі й уся у крові з'явилась у сільраді. Арештована громадянка Свирид Ірина в здійсненому злочині зізналась і заявила, що Параску запросила до себе з метою задушити, а тіло її використати для приготування їжі для себе» [7, с. 154].

29 травня 1947 р. в черговий раз прокурор Тернавський повідомляє Стахурському про випадок людоїдства в с. Куна Гайсинського району: «На початку 1947 р. громадянка с. Куна Гайсинського р-ну Віра Груша, 1930 р. народження, не маючи рідні, пішла жити до близьких родичів Гвалтюків – Василя і Домни. У лютому місяці 1947 р. в присутності своїх малолітніх дітей Віра була вбита і вживана в їжу» [19, арк. 40]. В одному з документів читаємо, що глава багатодітної сім'ї звертався до керівництва місцевої влади про дозвіл відкопувати на цвинтарі трупи померлих односельців і вживати їх у їжу [20, с. 159].

З початку 1947 р. органами МВС велося розслідування 180 випадків труподства та людоїдства, зафіксовано 189 з'єдених людських трупів, до кримінальної відповідальності притягнуто 132 особи. Крім того, стосовно обвинувачених також фіксувалися випадки суттєвих відхилень психіки, викликані наслідками вживання людського м'яса [11, с. 68].

Констатуючи факти канібалізму на основі архівних документів, чітко простежуємо, що подібне скоювалося людьми, які перебували, як правило, в 3– 4-й стадіях дистрофії, котрих після затримання відправляли до звичайних та психлікарень, а їхніх вкрай виснажених дітей – до лікарень та дитбудинків. Багато людожерів після деякого просвітлення й усвідомлення жадливості свого злочину кінчали життя самогубством.

Найбільш сильним післявоєнний голод був взимку, навесні та літом 1947 р.

«... Миленький мій братик Гриша. Якби були в мене крила, полетіла б я до тебе й поділилася б з тобою, й розповіла б, що тут робиться. Один одного їдять – людожерство, дуже багато пухлих, людей ріжуть і роблять ковбасу. Ой, Боже, що робиться, банд багато, голод великий», – це слова з листа жительки Вінницької області, адресовані брату, який служив у Празі (Чехословаччина), датованого 22 березня 1947 р. [21, с. 230].

Виникали та поширювалися пов'язані з голодом хвороби. На ґрунті виснаження, вживання в їжу м'яса здохлих тварин, дефіциту мила та інших засобів гігієни, поширювалися масові захворювання на паразитарні тифи. Так, у серпні 1947 р. завідувач Вінницьким

обласним відділом охорони здоров'я Лобанів доповідав про те, що захворюваність на висипний і паразитарні тифи зросла на Вінниччині порівняно з 1946 р. у 7 разів (з 322 до 2 252 випадки у 1947 р.) [15, арк. 182-183].

Універсальним засобом вирішення всіх політичних й економічних питань була система покарань. Колгоспники несли тягар непосильної праці, надмірних податків, насильницьких позик, зазнавали обкрадань і побиття. Життя селянина було повністю регламентованим. До селянина ставилися зневажливо, і це виявлялося в тому, що їм не належало пенсійного забезпечення. Вони не мали паспортів і не могли залишити село без дозволу.

Замість реальної допомоги населенню посилювалося кримінальне переслідування «розкрадачів соціалістичної власності», яких кваліфікували як «ворогів» і «підричників основ колгоспного ладу».

Усього за крадіжку суспільного й особистого майна, в тому числі хліба, було засуджено в 1947 р. більше 1,3 млн осіб. З них, до відміни смертної кари 26 травня 1947 р., тобто менше, ніж за півроку, було розстріляно 1 620 осіб, що всього на 396 осіб менше, ніж 1946 р. Число засуджених терміном понад 10 років у 1947 р. збільшилось у 100 разів, порівняно з 1946 р. і становило 16 тис. 260 осіб [22, с. 57].

До 5 років ув'язнення у виправно-трудовах таборах засудила виїзна комісія народного суду м. Вінниці К. Зданевич та П. Пугач, які влітку 1947 р. вкрали в колгоспному садку 6 кг яблук [23, с. 185]. Секретар Вінницького обкому Стахурський у листі до секретарів райкомів та голів райвиконкомів Вінниччини від 18 липня 1947 р. писав про те, що в області зареєстровано 352 випадки крадіжок зерна з полів, при яких злочинцями було вкрадено 2090 кг колосків, 1 878 шт. снопів, 1 232 кг зерна [18, арк. 168]. Лише по Вінницькій області з початку жнив 1947 р. затримано і притягнуто до кримінальної відповідальності 1 196 осіб, в яких було конфісковано 19 458 кг зерна, що в середньому складало менше 20 кг на особу. Абсолютну більшість цих людей було засуджено [26, с. 195].

Багато людей з вінницьких сіл, шукаючи порятунку, їздили в Західну Україну, де ще селяни не були загнані в колгоспи та мали хліб і інші продукти. Вантажні ешелони, що прямували на Захід, всі були заповнені людьми. Жмеринська залізнична станція аж кишіла такими пасажирами. Односельчани, які їздили у Львівську, Тернопільську, Станіславську області, розповідали, що їх там приймали прихильно, співчутливо, годували [2, с. 4].

У доповідній записці від 6 червня 1946 р. начальника відділу міліції Вінницької залізниці полковника Потапова секретарю Вінницького обкому КП(б)У Стахурському про самовільний проїзд в товарних вагонах жителів Вінницької області говорилось: «... Незаконний проїзд особливо збільшується за рахунок осіб, які їдуть з районів Вінницької області за хлібом. Тільки за одну перевірку 20

травня 1946 р. на станції Деражня було знято з товарного потягу більше 300 осіб, які їхали в напрямку у західні області» [24, арк. 50].

Про те, як їздили в Західну Україну по хліб, відверто розповідають свідки. Березовський М.І., 1909 року народження, колгоспник-пенсіонер с. Кармалюкового Жмеринського району: «Я не забув 1933 р., а тим паче, 1947 р., адже це було не так давно. Кілька разів мені доводилося відвідати тоді Західну Україну. Зібралось нас декілька односельчан. За Жмеринкою на підйомі поприсідаємо і чекаємо поїзда. Машиністи знижували хід, а люди, як зайці, стрибали на приступки, забиралися у вагони, вмощувались на площадках між цистернами і їхали в Тернопільську або Львівську область. Галичани жили добре, приймали нас по-братськи» [25, с. 5]; Кармалюк Н.Г., 1917 року народження: «Якби не галичани, то знову був би 1933 рік» [1, с. 169].

Голод, людські втрати викликали незворотні соціально-економічні наслідки. Як і людомор 1932–1933 рр., цей голод зробив свій трагічний внесок до подальшої економічної й духовної стагнації українського суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Шульга І. Людомор на Поділлі. Вінниця, 1993.
2. Берладин І. Не дай, Боже, знову таке пережити // Панорама. 1992. 19 трав. С. 4.
3. Гальчак С. «Білі плями» скорботи. Вінниця, 1999.
4. Плексин П. Через роки і людські долі // Вінниччина. 2002. 26 лют. С. 1–3.
5. Хандрос Б. Голод–47: Сторінки історії // Вінниччина. 1996. 29 серп. С. 6.
6. Кононенко В. Оцінка голоду 1946–1947 років населенням Поділля // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського / Серія: Історія. Вип. 11. Вінниця, 2000. С. 178–181.
7. Романюк І. Трагічні події 1946–1947 рр. на Вінниччині // Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція (Київ, 27 трав. 1997 р.); матеріали / редкол.: С. Кульчицький (відп. ред.) та ін. Київ; Нью-Йорк, 1998. С. 150–156.
8. Голод 1932–1933, 1946–1947. Вінницька область: документи і матеріали / авт. упоряд. Ф.А. Винокурова, Р.Ю. Подкур. Вінниця, 1998.
9. Кульчицький С. Українська трагедія 1946–1947 // Історія України. 1997. № 37. С. 4.
10. Романюк І. М. Вінниччина в роки голодомору (1946–1947 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. ст. Київ, 2008. Вип. 13. С. 216–222.
11. Білас І. Голокост на Україні 1946–1947 років // Науковий збірник Українського Вільногоуніверситету. Мюнхен, 1992. С. 60.

12. Веселова О., Панченко П. Ще одна трагічна сторінка в історії України. Документи та матеріали // Український історичний журнал. 1995. № 6. С. 113–114.
13. Веселова О., Даниленко В. Голод 1946–1947 рр. в Україні // Історичний календар. Київ, 1996. С. 298.
14. Винокурова Ф. Без «білих плям» // Панорама. 1991. 2 квіт. С. 2.
15. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО), ФП.136, оп.13, спр. 129, арк. 44.
16. Пилявець Ю. Голод 1946–1947 років у містах України // Старожитності. 1992. Ч. 2. С. 5.
17. ДАВіО, ФП.136, оп.13, спр. 397, арк. 106.
18. Там само. спр. 121, арк. 109.
19. Там само. спр. 101, арк. 38–39.
20. Запотаємний голод сорокових // Неопалима купина. 1995. № 5–6. С. 159.
21. Веселова О., Марочко В., Мовчан О. Голодомори в Україні: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. Київ; Нью-Йорк, 2000. С. 230.
22. Зима В. Последний советский голод // Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: Міжнародна наукова конференція. Київ; Нью-Йорк, 1998. С. 57.
23. Маковійчук І., Пилявець Ю. Голод 1946–1947 рр. в Україні // Сторінки історії України ХХ століття. Київ, 1992. С. 185.
24. ДАВіО, Ф.П. 136, оп. 13, спр. 103, арк. 50.
25. Шульга І. Тернова гілка в історії Поділля // Вінниц. правда. 1990. 14 жовт. С. 5.

Василь Шпичка

МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ТЕРОРУ В ТВОРІ ТОДОСЯ ОСЬМАЧКИ «РОТОНДА ДУШОГУБЦІВ»

Актуальність зазначеної теми полягає в тому, що джерельна база яка стосується первісної ланки тобто села недостатньо досліджена і поряд із виявленим, залишається чимало документів та свідчень які ще потрібно опрацювати.

Ключові слова: терор, голодомор, Тодось Осьмачка, с. Лукашова, с. Куцівка, «Реабілітовані історією», Овсій Брус.

Наведу кілька конкретних прикладів по с. Лукашівій, Липовецького р-ну, Вінницької обл. документи по якому вдалося віднайти влітку 2016 р. В Державному архіві Вінницької області фонд Р-997, опис 3, справа 20, арк.5-9 [1] зазначається про засідання окружної трійки по перевірці розкуркулення по Липовецькому району від 18-19-20 березня-1930 року, в присутності голови окружної трійки,